

HAREM-İ HÜMAYUN'DA SULTAN OLAMAYANLARIN İZLERİ: CARIYE VAKIFLARI

NON-SULTAN WOMEN'S FOOTPRINTS AT THE IMPERIAL HAREM: WAQF OF THE JARIYES

Ayşenur Karademir^a

ÖZ

Bu çalışmada Osmanlı Devleti harem-i hümayununda yaşamış ancak valide sultan, haseki sultan ya da hanım sultan dışında kalan, yani padişahın ailesine mensup olmayan kadınların kurduğu vakıflar ve hayır eserleri konu alınmıştır. Özellikle XV. yüzyıl ortalarında devşirme sistemine geçilmesiyle haremde 'cariye' denen farklı milletlere mensup, hür ve Müslüman olmayan kadınların sayısında artış meydana gelmiş, XVI. yüzyıldan itibaren padişahın ailesini kurduğu kadınların tamamı harem-i hümayun cariyelerinden seçilmiştir. 'Acemilik' denen ilk evreden, 'valide sultanlık'a uzanan basamaklarda buradaki kadınların tamamına konumlarıyla ilişkili gelirler bağlanmıştır. Gelirini kullanmada özgür bırakılan cariyeler kendi ölçülerinde vakıflar kurabilmiştir. Bunlardan daye hatun, hazinedar usta, kethüda kadın gibi nispeten yüksek geliri olanlar cami, mescit, çeşme, sıbyan mektebi gibi farklı türde eserler yaptırmışlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) belgeler ve ikincil kaynaklar üzerinde değerlendirilecek bu vakıfların ardında iktisadi, sosyal, siyasi amaçlar güden cariyelerin eserleri varlıklarını kamusal alanda gözler önüne serdiği gibi sadece 'odalık' olmadıklarını, organizasyonlu bir kurum olan haremde kariyer yapabileceği düşüncesini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Harem-i hümayun, cariye, vakıf, usta kadın, kalfa kadın, vakıf politikası

ABSTRACT

This study focuses on the pious foundations that was built by jariyes of the imperial harem who were not member of the royal family such as queen mother, the favorite or sultan in the classical age of Ottoman empire. As a member of the professional institution, all harem stuff received daily stipends related to their status. They were also left free to spend their savings, and most of them built foundations regarding to their salary. Among non-family members of the harem some women who personally served for the sultan and the queen mother such as the daye khatun, kethkhuda khatun received higher stipends than others, thus they were able to build mosques, fountains or primary schools for their pious foundation. Their waqfs had impact on Ottoman economical, social and political lives and symbolized their existence in the public area. Non-family jariyes proved that they were thoughtful, responsible individual for the society, not just for the sultan by their pious foundations. The main purpose of this study to emphasise the less-known points of the waqfs of non-family members from archival sources of the Prime Ministry Ottoman Archive (BOA) and second sources.

Keywords: The imperial harem, jariye, waqf, administrative women of harem, waqf politics

^a Arş. Gör., Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, ayşenurkarademir@gumushane.edu.tr

1. GİRİŞ

Osmanlı devletinin erken yıllarından itibaren bilinen harem tabiri sultanın annesi, kadınları ve çocuklarının yaşadığı özel bölümü ifade etmek için kullanılmıştır. Günümüzde harem denildiği zaman akla gelen çeşitli milletlerden gayri-müslim ve hür olmayan kadınların bir araya getirildiği mekan anlayışının temeli devşirme sistemini geliştiren Fatih Sultan Mehmed zamanına dayanmaktadır (İpşirli, 1997, s. 135-138). Bu dönemden itibaren Müslüman kökenli olmayıp, devşirilen erkek çocukların Enderun denilen saray okulunda veya orduda yetiştirilip yeteneklerine göre devletin üst kademelerinde görev alabildikleri gibi hareme getirilen cariye kızlarda yeteneklerine göre harem kariyerindeki rollerine hazırlanmışlardır (Uluçay, 2011, s. 45). Bu nedenle harem-i hümayun tabiri hem harem, hem de Enderun teşkilatını içine alacak şekilde kullanılmıştır (İpşirli, 1997). Yani gerek anlayış, gerek yöntem açısından bu iki teşkilatın birbirinin paraleli olduğu söylenebilir. Böylece savaş esiri olarak, esir pazarından satın alınarak ya da sultana hediye olarak sunulmak suretiyle hareme getirilen kızlar ‘*acemilik*’ denen ilk dereceyle buradaki eğitimlerine başlayıp, en son derece olan ‘valide sultan’lık seviyesine kadar çıkabilmişlerdir (Uluçay, 2011, s. 46).

XVI. yüzyıl başlarından itibaren, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemi itibarıyla çevre beylikler, despotluklarla aile ilişkisine girilmesine tamamen son verilmiştir. Bu dönemden itibaren padişahın eşi olacak kızlar ve kuraçağı aile tamamen harem-i hümayun cariyeleri arasından seçilerek tesis edilmiştir.¹ Yani padişahın mutlak otoritesine dayanan (*patrimonyal*) Osmanlı yönetim anlayışında padişahın özel yaşantısı bu düşüncenin dışında değildir (İnalçık, 2014, s. 133-134). Böylece denilebilir ki harem sadece sultanın ailesinin yaşadığı mahrem bir alan değildir, aynı zamanda ilk seviyeden, en tepeye uzanan basamakları olan, kendi içinde idari sistemle yönetilen bir kurumdur. Harem-i hümayun çatısı altına giren her cariye gerekli eğitimlerden geçirildikten sonra kendi kariyer yolunu izleyen, hangi konumda olursa, olsun gelir tahsis edilmiş ve gelirini devlet idaresinden alan her saray mensubu gibi askeri sınıfa dahil bir kimsedir.²

Harem-i hümayun teşkilatına dahil olan her cariyenin ilk eğitimi ‘*acemiler*’ grubuna dahil olmasıyla başlardı. Bu eğitim sürecindeki cariyelerden öncelikle Türkçe konuşabilmeleri ve sarayın yaşam adabına uyum sağlamaları beklenirdi. Sonrasında okuma, yazma, biçki, dikiş, nakış ve çeşitli oyunlar öğretilir, yetenek ve kabiliyetleri saptanmak istenirdi. Temel eğitimlerini alan bir cariyenin padişaha ‘odalık’ olarak sunulması ve erkek çocuk dünyaya getirmesi durumunda harem en üst düzeyi olan ‘valide sultanlık’

mertebesine kadar çıkabilmesinin önü açılmış olurdu.³ Padişahla aile ilişkisi olmayan, harem kariyerine devam eden cariyeler ise kariyerlerine kalfa, usta ya da gedikli olarak devam ederler,⁴ belli bir hizmet süresini tamamladıktan sonra azad edilerek evlendirilirlerdi.⁵

Hukuksal açıdan hür olmayan cariyelere Osmanlı haremde hangi seviyede olursa, olsunlar hizmetlerine uygun bir gelir bağlanırdı. Eğer seviyesi yükselen cariye olursa uygun şekilde maaşı arttırılırdı. Her biri ücretli olan harem mensuplarının hizmet karşılığı belirlenen ücretlerinin olması haremde sadece aileye ait bir alan olmadığını, aynı zamanda bir teşkilat olduğunu ortaya koyar. Gelirini kullanmada serbest bırakılan harem kadınlarına verilen bu özgürlük ise Osmanlı adaletinin bir sonucu olmalıdır. Harem mensuplarına hazineden yapılan ödemeler ‘masraf-ı şehriyari kalemi’ne⁶ bağlı kâtiblerin düzenlediği hesap defterlerinde tutulmuştur. Cariyelerin gelirlerini harcama şekillerine, vakıf anlayışına girmeden önce haremdeki unvanlar ve unvana bağlı gelir arasında nasıl bir ilişki vardı bunun üzerinde durulacaktır. Valide sultan, haseki sultan veya hanım sultan unvanlarına sahip padişahın ailesindeki kadınların dışında kalanların gelirleri neye göre belirleniyordu, gelirler arasında farkların belirleyicisi nelerdi, ailede dışında kalan cariyelerin ayrıcalıklı olanlarının unvanları nelerdi aşağıda bunların üzerinde durulacaktır.

2. HAREM-İ HÜMAYUN MENSUPLARININ UNVAN VE GELİRLERİ

Yukarıda bahsedildiği gibi haremde edinilen unvanlar ve bağlanan gelirler arasında doğrusal bir ilişki vardı. Dolayısıyla harem en yüksek konumunda bulunan ‘valide sultan’ın en kapsamlı gelirlere sahip olması son derece normaldir. Çalışmasında 1552-1652 yılları masraf-ı şehriyari defterlerini yani haremde masraf defterlerini inceleyen Leslie P. Pierce gelir ve unvan ilişkisini incelerken harem mensuplarını üç ana başlıkta incelemiştir.

Buna göre en ayrıcalıklı gelirlere sahip ilk gruptakiler haliyle ‘padişahın ailesine mensup kadınlar’dır.⁷ İkinci kategoride usta, kalfa gibi unvanlarla ‘harem idarecisi’ kadınlar yer alırken en kalabalık grubu temizlik, yemek, çamaşır gibi günlük işlerde görevli ‘hizmetliler’ grubu oluşturmaktadır. Kayıtlarda ‘cariye’⁸ denen ‘hizmetliler’ haremde en düşük geliri alanlardır. ‘Harem idarecisi’ olarak ifade edilen orta gruptaki kadınlar daha yüksek gelire sahiptiler. Bunlardan bazılarının kethüda hatun, daye hatun, hazinedar usta, çameşuy usta, saray usta gibi unvanları vardı, bu tür unvanlar tecrübeli cariyelere verilirdi. İdari işlerde görevli kadınların daha yüksek gelirleri olmasında padişaha ya da valide sultana doğrudan hizmet etmeleri önemli bir kriterdi. Mesela

haremdaki kızların eğitimiyle ilgilenen kethüda hatun doğrudan valide sultan dairesine bağlıydı, daye hatun ise padişahın süt annesiydi ve sultan tarafından öz anne muamelesi görüyordu.⁹

Haremin masraf defterleri inceleyen Leslie Pierce, Kanuni Sultan Süleyman (1522-1566) döneminden itibaren 'hizmetliler' ve 'idareciler' grubundaki kadınların ödenekleri toplu kaydedildiğinden kimin ne kadar geliri olduğunun anlamadığını bildirir. Ancak XVIII. yüzyıl ortasına ait bir belgede haremda görevli 444 kadının gelirlerinin 5-100 akçe arasında değiştiğini, saray usta, cameşuy usta ve kiler usta görevindeki kadınların 100'er akçe aldığını söyler (Pierce, 1993, s. 134). Sultan II. Beyazıt (1481-1512) dönemi belgelerini inceleyen Uluçay ise bu dönemde Eski Sarayda görevli 63 cariye'nin gündeliklerinin 2-10 akçe arasında değiştiğini ifade etmiştir. Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde görevli 199 cariye'nin geliri ise günlük 5-30 akçe arasındaydı (Uluçay, 2011, s. 62). Bu rakamlar en azından Osmanlı hareminde padişahın ailesi dışında kalan cariyelerin alt ve üst geliri için fikir vericidir. İslam'ın kadın-erkek, hür-köle ayrımı yapmaksızın herkese gelir sahibi olabileme özgürlüğü tanınmasının sonucu tasarruflarını dilediği gibi kullanan cariyelerin vakıf kurma yolunu izledikleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgelerinden, bazı dönem kroniklerinden ve günümüze kadar gelebilmiş eserlerin kitabelerinden anlaşılmaktadır.

Padişahın ailesi dışındaki cariyelerin kurduğu vakıflar elbette gelirleri nispetindedir. Bunlardan geliri müsait olanlar mescit, çeşme, sıbyan mektebi gibi bina şeklinde hayır eserleri yaptırabilirken, daha az geliri olanlar dua vakıfları kurarak arkalarında açık bir hayır kapısı bırakmak istemişlerdir. Yani haremda hangi seviyede olursa olsun dileyen herkesin vakıf kurabilme özgürlüğü vardır.¹⁰

Cariyelerin kurduğu vakıflar ve bıraktıkları izler meselesi üzerinde durulacaktır. Ancak öncesinde akla gelen soru bu kadınların tercihlerini neden vakıf kurmak üzerine yaptıklarıdır. Cariyeler vakıf kurma eylemini dini bir ibadet olarak mı görüyordu, yoksa bunda Osmanlı devletinde teşvik edilen vakıf politikası mı etkili olmuştur? Şimdi bu nedenlere daha yakından bakalım.

3. CARİYELERİ VAKIF KURMAYA İTEN NEDENLER

Günümüzde devletler tarafından verilen hizmetlerin pek çoğu Osmanlı devletinde bireylerin tesis ettiği vakıf kurumu eliyle yerine getiriliyordu. Çok geniş bir ağı olan kurum bir caminin yapılmasından, mahallelerdeki su yolları ve çeşmelere, kaldırımlara, içme suyunun dağıtıldığı sebiller kadar hayatın her alanına yayılmış vaziyette idi. Buna

hayır amaçla tesis edilmiş binaların devam edebilmesi için gelirleri bağışlanan mesken, ticarethane gibi gayri menkulde eklenince Osmanlı ülkesinde vakıf elinin değmediği nerdeyse hiçbir alanın kalmadığı söylenebilir.¹¹ Kurum temellerini İslami bir anlayıştan almaktaysa da Osmanlı devleti geçmiş İslam devletlerini örnek alarak bilinçli bir vakıf politikası izliyordu. Buna göre başta padişah ve askeri sınıflar olmak üzere toplumun tamamı vakıflar kuruyor, kurmaya teşvik ediliyordu. Kuruma vergi muafiyetlerinin tanınması, vakıf yararının diğer tüm çıkarların üzerinde tutulması gibi uygulamalarla toplum hayır yapmaya sevk ediliyordu. Böylece çok geniş sınırlara sahip bir imparatorlukta mahalli bölgelerde ihtiyaç duyulan herhangi bir gereksinim yerinde karşılanıyordu. Ayrıca tüm hizmetlerin sağlanması gibi sürdürülmesi de devlet hazinesine ek bir maliyet getiriyordu.

Unutulmaması gereken husus; vakıf kurumunun dini temellere dayandığıdır.¹² İslam dininde Hz. Peygamberin hadisine dayandırılarak sadaka-i cariye yani ardında sürekli açık kalacak bir hayır kapısı bırakma arzusu Müslüman toplumlarda bireyleri vakıf yapmaya teşvik etmiştir.¹³ Kurucularının ismiyle anılan vakıflar bireyin öldükten sonra amel defterinin açık kalmasını ve dünyadaki hayrının sürekli hatırlanmasını sağladığı gibi şahsi açıdan unutulmama arzusuna da hizmet ediyordu. Zira kendini devlet-i âliyye-i ebed-müddet olarak tanımlayan Osmanlı zihniyetinde yapılan her hizmetin ebedi olacağı inancı vardı, gerçekten tamamı değilse bile bazılarının günümüze ulaşarak bu amaçlarını sürdürdüğü söylenebilir (Genç, 2014, s. 9-17).

Son olarak askeri kesim mensuplarının terekelerinin müsadere edilmesine karşılık vakıf kurarak ailelerinin geleceğini garantiye almak istemeleri Osmanlı toplumunda vakıf kurmanın nedenleri arasında sayılabilir. Ancak konunun detaylarına girmenin burada lüzum görülmedi.¹⁴

Yukarıda bahsedilen tüm sebeplerin az veya çok cariyelerin vakıf kurmasında etkili olduğu muhakkaktır. Yani vakıf kuran her kişi gibi dünyada açık bir hayır kapısı bırakmak istemiş olmalıdırlar. Bunlardan yeterince geliri olanlar yaptırdıkları cami, çeşme ya da sıbyan mektebi gibi binalarla isimlerinin ebedi olarak unutulmaması şansına erişebilmiştir. Üstelik Cuma namazı kılınan bir cami yaptırma imkanı olursa her Cuma günü cemaatin önünde isimleri anılarak dua edilecek,¹⁵ böylece iki dünyada saadeti yakalamış olacaklardı.¹⁶ Bütün bunların dışında devlet tarafından vakıf kurmanın teşvik edilmiş olması, askeri kesim mensubu olup, devletten gelir alanların vakıf yapma eğiliminde olması kuşkusuz kararlarını etkilemiş olmalıdır. Mallarının müsadere edilmesi endişesinin cariyeleri vakıf kurma konusunda teşvik etmesi zayıf bir ihtimaldir. Sultan İbrahim'in

(1640-1648) musahibelerinden Şekerpare Hatun'un sürgüne gönderilmesi, malının müsadere edilmesi az rastlanır bir hadisedir (Sakaoğlu, 2008, s. 257). Nüfuzu ve zenginliği dilere destan bu kadının kocası Musa Paşa'nın yükselmesine etkisinden, on altı sandık mücevheri olduğundan dönem tarihleri bahseder. Çok sayıda mesken ve dükkan türünde mülkü olan Şekerpare Hatun Tophane semtinde 1646 tarihli bir çeşme, ayrıca Eyüp'te türbe ve sebil yaptırmıştır (İpşirli, 2017). Sürgüne gönderilmesi üzerine satılığa çıkarılan türbede kendisi yatmasa da bu eser 1942'de yıkılıncaya kadar ayakta kalmıştır (Aynur, 2006-2006).

Buraya kadar bahsedilenlerden başka her cariyenin kendine has bazı nedenlerle vakıf yapma tercihinde bulunduğu tahmin edilebilir. Gerek hayırın türü, gerek semtinin belirlenmesinde satır arasında kalan özel sebepler mutlaka mevcuttur. Ancak valide sultan ve hanım sultanların vakıflarına gösterilen ilgi padişahın ailesi dışında kalan cariyelerin daha az ihtişamlı eserleri için henüz sınırlıdır. Gelecek çalışmalar daha fazla ayrıntıyı ortaya koyacaktır. Çalışmada buraya kadar harem-i hümayunda cariyeye kavramı, gelirleri, bu gelirlerin kullanımının serbest bırakılması ve vakıf kurma kararında etkili olan unsurlar vurgulanmak istenmiştir. Aşağıda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden (BOA) sağlanan arşiv belgeleri, ikincil kaynaklar ve günümüze gelen eserler üzerinden padişahın ailesi dışında kalan cariyelerin eserlerinin değerlendirilmesi yapılacaktır.

4. CARİYELERİN KURDUĞU VAKIFLAR

Konunun detaylarına girmeden önce vakıf kurma girişiminin günümüzde cariyeye algısı üzerinde yaptığı etkiden bahsetmek yerinde olacaktır. Tıpkı Enderun ve orduda yetiştirilen erkekler gibi hür olmayan, Osmanlı saray terbiyesinden geçirildikten sonra padişaha eş olan, dolayısıyla Osmanlı soyunun sürdürülmesini sağlayan ya da padişahın ailesine katılmayarak belli bir gelir karşılığında hizmet süresini doldurup, saraydan ayrılan cariyelerin varlığı üzerinde yeterince durulmamaktadır.¹⁷ Oysa cariyelerde saraydaki diğer kul¹⁸ kökenli kişiler gibi kendi gelirleriyle toplum yararına vakıflar tesis etmişler, toplumun dini ve kültürel değerlerini benimsemiş ve hassasiyet göstermişlerdir. Aşağıda bu eserlerden günümüze gelebilenler ya da arşiv vesikalaları bulunanlardan bahsedilecektir.

Çalışmada cariyelerin izleri olarak görülen, kamusal alandaki varlığıyla kurucu kişiyi hatırlatan bazı eserler diğerlerine göre daha kalıcı olabilmıştır. Bu eserleri bırakanlar arasında özellikle 'daye hatun' denilen padişaha süt annelik yapmış kadınlardan bahsedilmesi gerekir.¹⁹ Padişahın öz anne gibi saygı gören 'daye hatun'a hatırı sayılır gelirler bağlanmıştır. Mesela Fatih Sultan Mehmed'in dayesi Hundi

Hatun Edirne Muradiye'de kendi namıyla anılan Taye hatun mahallesinde bir mescit yaptırmıştır. Ayrıca İstanbul Tarakçılar'da bir camii, Timur-kapı denen yerde mescidi vardır. Kendisi bu mescidin avlusunda medfundur (Gökbilgin, 2007, s. 238-240). Bunlar arasında öne çıkan, cariyeye kökenli olduğu vakfiyesinden anlaşılan Halime Hatun binti Abdurrahman ise külliye yapılabilecek imkana sahip olabilmıştır (Yüksel, 1998, s. 169). Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) dayesi bu kadının Akhisar'daki gelirleriyle yaptırdığı külliyesinde cami, medrese, dârül-hadis, sıbyan mektebi, kütüphane, imaret ve misafirhane türünde yapılar yer almıştır (Bilgicioğlu, 1997, s. 338-339). Bu iki örnek 'daye hatun'a tahsis edilen gelirin ve ayrıcalığın anlaşılmasını sağlar. Görüldüğü üzere padişaha anne seviyesinde yakın olmanın özel bir yeri vardır.

Haremde cariyeleri eğitmekle görevli 'kethüda hatun'un da padişahın annesinin vefat ettiği zaman öne çıktığını, ayrıcalıklı tahsisler elde ettiğini gösteren örnekler vardır. Bunlar arasında kuşkusuz en ünlüsü Sultan III. Murad'ın (1574-1595) 'kethüda kadın'ı Canfeda Hatundur.

Selaniki Tarihi'nde anlatıldığına göre pek çok iktisadi, siyasi olaya karışan, bir keresinde yeniçerilerin elinde linç edilmekten kurtulan bu kadın hayırsever namını belli ki İstanbul ve çevresinde yaptırdığı çeşitli hayır eserlerine borçludur (İpşirli, 1989). Canfeda Hatun'un eserleri ve kendisinin öne çıkması Valide Nurbanu Sultan'ın (ö.1584) vefatından sonra olmuştur. İstanbul Karagümrük ve Beykoz'da ismiyle anılan iki camii ve günümüzde ayakta olmayan Saraçhane'deki sebili en meşhur vakıf eserleridir (İpşirli, 1993, s. 150-151). Sultan II. Süleyman (1687-1691) annesi Saliha Dilaşub vefat edince Kethüda Kadın'a ayrıcalıklı davranmıştır. Benzer bir ayrıcalık Sultan II. Osman (1618-1622) tarafından Daye Hatun'a yapılmıştır. Bu ayrıcalık kendilerine yapılan tahsisattan anlaşılmalıdır. Tahta çıktığında annesi olmayan Sultan II. Osman'ın dayesine verdiği 1000 akçe mevacib normal bir dayenin alacağından 5 katıdır (Pierce, 1993, s. 130-132).

Haremde itibarı muhtemelen XVIII. yüzyılda artan, buradaki hazinelerin anahtarlarını taşıyan aynı zamanda padişahın özel hizmetinde olan 'hazinedar usta'lardan (Uluçay, 2017) eserleri veya sadece belgeleri günümüze gelenler vardır. Mesela Sultan III. Selim'in (1789-1807) hazinedarı olduğu bilinen Nazperver Usta İstanbul Davutpaşa'da sıbyan mektebi inşa ettirmiştir (BOA MF. MKT., 893: 36). Davutpaşa'da, Cihangir'de ve Firuzâğa'da üç çeşmesi olduğu bilinmektedir. Bunlardan Firuzâğa'da olanı valide sultan kethüdası Lala Mahmud Paşa anısına 1796'da inşa edilmiştir (İpşirli Argıt, 2017), s. 257-326). İsmiyle değil hayırseverin unvanıyla bilinen eserlerden Aksaray-Yedikule caddesi

üzerindeki Hazinedar Usta çeşmesi harem-i hümayunda ustalık seviyesine yükselmiş kadınların eserlerindedir (Eyice, 1993).

Bu unvanda bazı kadınların eserlerine bakıldığında bazılarının geçmişte inşa edilip, zamanla harap hale gelmiş olanları sahiplendikleri görülür. Osmanlı vakıf geleneğinin yüzyıllarca devamını sağlayan en önemli amillerden birisi tahrip olan hayırların ikinci bâni tarafından yeniden inşa ettirilmesidir. Hazinedar Su'ada Usta Canfeda Hatun tarafından İzmit'te yaptırılan çeşmenin ikinci bâniyesidir. Kitabesinde yazan "...Hazret-i Gazi Sultan Adli Mahmud Han medde zilali-devletehü ila ahiri'd-devran efendimiz hazretlerinin harem-i saray-ı hümayunlarında hazinedar ustalık rütbe-i celiyesiyle şerefyab olan aliyetü'shan Su'ada Usta hazretlerinin i'marına muvaffak oldukları hayrattır" ifadesinden Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) hazinedarı olduğu anlaşılır (Galitekin, 2006, s. 174-176). Aynı şekilde Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) hazinedarı Şevki Nihal Usta İstanbul Gedikpaşa'da Canfeda Hatun'un yaptırdığı çeşme harap olunca yeniden inşa ettirmiştir. Bunu ortaya koyan çeşmenin kitabesindeki 1848'e tarihlenen "'Selami geldi 'bir' hatif dedi cevher gibi tarih 'Safayab' bir beka olsa sarayda hazinedar usta" ifadesidir (Tanışık, 1943, s. 206). Vefa'da üç katlı bir de sıbyan mektebi vardır (Özyalvaç, 2011, s. 345-373).

Ne yazık ki vakıf eserleriyle topluma değerli hizmetleri olan bu kadınların haklarında bilinenler çoğu zaman hayırlarıyla sınırlıdır. Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Hazine-darbaşı Cevri Kalfa buna istisna bir kadındır. Sultan'ın şehzadelik döneminde o'nu öldürmeye gelenlerin yüzüne kül atarak kurtulmasını sağlamış, böylece saygı ve hürmet görmüştür. Tahta çıktığında kendisini hazinedarbaşı yapan Sultan II. Mahmud, Cevri Kalfa'nın vefatının ardından Sultanahmet'te adına sıbyan mektebi yaptırmıştır. Mektebin altında çeşme ve sebil vardır. Bu mekteb hacim bakımından İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin en büyüğüdür (Eyice, 1993). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden kendisinin Tophane'de bir çeşme yaptırdığı anlaşılır (BOA HAT., 1535: 24).

Cariyeler tarafından yaptırılan bazı eserlerin bânisinin ismi ve kim olduğu bilinmekle beraber unvan ve saraydaki konumları belli değildir. Mesela Sultan II. Beyazıd (1481-1512) saraylılarından olduğu bilinen Mihrinaz Hatun Karagümruk civarında mescit yaptırmıştır. Mescid günümüze gelmemiştir (Erzi, 1987). Fındıkzade'deki Nevbahar Mescidi ismini Hürrem Sultan'ın unvanı bilinmeyen cariyesinden almıştır. Mescidin ilk bânisi Fatih Sultan Mehmed'in Ekmekçi-başı Muhiddin Mehmed bin İsa'dır. Yapı tahrip olunca Nevbahar isimli cariyeye Hürrem Sultan'a mescidi onartmasını rica etmiş, bundan dolayı cariyenin ismiyle anılmıştır.

Nevbahar'ın kızı Meryem vefat edince bu mescide gömülmüştür (Erzi, 1987, s. 60).

Bütün bu örneklerin yanı sıra cariyeye kökenli olan, belgelere 'saraylı' unvanıyla geçmiş bazı kadınların kim oldukları belirsizdir, eserleriye günümüze gelmemiştir. Bunlar ancak birkaç arşiv belgesiyle varlıklarını duyurabilmiş kadınlardır. Sıbyan mektebi yaptıran Saraylı Derdnaz Kadın (BOA MF. MKT., 911: 52), Fındıklı'da çeşme yaptıran Saraylı Dildade Hatun (BOA İ. DÜİT., 113: 41), Beşiktaş'ta mektep yaptıran Saraylı Rabia Advıye Hatun (BOA MF.MKT., 915: 7) buna örnektir. 'Saraylı' tabiri hizmet süresini tamamlayıp, çırağ edildikten sonra evlendirilen, saraydan çıkan cariyeler için kullanılırdı (Ünal, 2011, s. 594). Saraydan ayrılan cariyelerin sarayla ilişkileri tamamen kopmaz, farklı şekillerde devam ederdi (İpşirli Arğıt, 2017, s. 94). Dolayısıyla farklı konumlardaki harem-i hümayun cariyelerinin sayısız eserlerinin olduğu, sarayın kendilerine sağladığı imkanları Osmanlı toplumuna hizmet şeklinde geri döndürdükleri anlaşılır.

Cariyelerin bina şeklinde bir vakıf eser inşa edemediği hallerde veya bina hayırının yanında dua okunması için 'dua vakıfları' kurduğu örneklerine rastlanır. Çağatay Uluçay harem-i hümayun kadınlarından bazılarının kurduğu bu tür vakıfları Topkapı Sarayı araba kapısına bitişik duvara yerleştirilmiş taşlardan tespit etmiştir.

Buna göre Saray Usta Afife Hasırcılar Ocağı'na Yasin okunması için, İbrikdar Usta Esmâ Hatun Helvahane Ocağı'na 2 bin kuruş, Çamaşır Bedricihan Kalfa Helvahane Ocağı'na Kur'an okuyan için 500 kuruş vakfetmiştir (Uluçay, 2011, s. 252). Ocaklara bağışlanan hayırlarda buralarla iyi ilişkiler kurma düşüncesi etkili olmalıdır. Görüldüğü üzere hayrın kendisi ya da en azından arşiv belgesi harem-i hümayun cariyelerinin camiden, çeşmeye hemen her alanda vakıflar tesis ettiğini göstermektedir Zira yukarıda bahsedildiği gibi Osmanlı'da vakıf kurmak dini bir ibadet olmanın yanı sıra bilinçli teşvik edilen bir uygulamadır. Ayrıca vakıf kurucularının hayırlarının akıbetini izledikleri, çoğu zaman tevliyetini yani vakfın idaresini üstlendikleri unutulmalıdır.

5. SONUÇ

Vakıf kurumu Osmanlı Devleti'nde İslami bir kurum olmasının yanı sıra iktisadi, sosyal ve siyasi alanda öne çıkan bir müessesedir. Osmanlı mali sisteminin önemli öğelerinden biri olan kurum başta sultan olmak üzere devletten gelir tahsis edilmiş askeri kesim mensuplarınca desteklenmiştir.²⁰ Harem-i hümayundaki cariyelerde padişahın ailesinden olsun ya da olmasınlar bu kesimin mensubu olarak gelirleri ölçüsünde vakıflar kurmuş, toplumun ihtiyaçlarını gidermiş,

iktisadi hayata katkı sağlamışlardır. Bu özellik harem cariyelerinin üzerinde durulmayan bir yönüdür. Görkem bakımından çok ihtişamlı olmayan birçok cami, mescit, çeşme, sıbyan mektebi gibi hayır eserleri araştırmacıların dikkatini fazlaca çekmediği gibi sayısız eserin ardında hiçbir iz bırakmadan yok olduğu tahmin edilebilir. Çoğunlukla mahalli ölçekte kaldığı anlaşılan bu eserler cariyelerin kamusal alanda görünen varlıkları, emeklerinin karşılığı edindikleri birikimleri ve tasarruflarını kullanma özgürlüğünün şekli ve sonucudur. Ayrıca Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) dayesi Halime Hatun örneğinde olduğu gibi cariyeye kökenli bir kadının külliye tarzı bir eser yaptırabileceği somut halde vakıflar üzerinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla harem-i hümayun yaşantısının ve cariyeye kimliğinin değerlendirilmesinde arka planında bıraktıkları izlerin yorumlanması son derece önemlidir. Zira harem sadece sultanın ailesinin yaşadığı mahrem bir alan ya da gelişigüzel kadınların yaşadığı bir mekan değildir. Kendi içinde sistemi olan idari bir teşkilattır, burada yaşayanlarda askeri kesimin birer mensubudur.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, A. (1996). *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi* (2. Baskı). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Altınay, A. R. (2011). *Kadınlar saltanatı*. Konya: Bookcase Yayınevi, ISBN: 978-605-5190-02-06.
- Aynur, H. (t.y.). İstanbul'da kadınların yaptırdığı çeşmeler üzerine. *Voyvoda Caddesi Toplantıları 2005-2006*, http://www.obarsiv.com/vct_0506_hatice_aynur.html.
- Bilgicioğlu, B. (1997). Halime Hatun külliyesi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 15, s. 338-339). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Erzi, İ. (Haz.) (1987). *Camilerimiz ansiklopedisi- Hadikatü'l Cevami, Ayvansaraylı Hafız Hüseyin-2 Cilt*. İstanbul: Tercüman-Aile ve Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eyice, S. (1993). Cevri Kalfa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 7, s. 461-462). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Eyice, S. (1993). Çeşme. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 8, s. 277-287). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Galitekin, A. N. (2006). *Kocaeli su medeniyeti tarihinden birkaç damla*. İzmit: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi-İSU Genel Müdürlüğü Kültür Yayınları, No.1.
- Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı sosyal-iktisadi sistemi ve vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 42, 9-17.
- Gökbilgin, M. T. (2007). *XV. ve XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası vakıflar-mülkler-mukataalar* (2. Baskı). İstanbul: İşaret Yayınları.
- İnalçık, H. (2014). *Devlet-i'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar-II, tagayyür ve fesad (1603-1656): Bozuluş ve kargaşa Dönemi* (1. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpşirli Argıt, B. (2017). *Hayatlarının çeşitli safhalarında harem-i hümayun cariyeleri 18. yüzyıl* (1. Baskı). İstanbul: Kitap Yayın Evi.
- İpşirli, M. (1993). Canfeda Hatun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 7, s. 150-151). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, M. (1997). Harem. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 16, s. 135-138). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, M. (Haz.) (1989). *Tarih-i Selaniki-2 Cilt*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Köprülü, M. F. (2005). *İslam ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi* (2. Baskı). Ankara: Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş.
- Özcan, A. (2002). Kul. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 26, s. 348-350). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özyalvaç, A. N. (2011). Bir müfettiş raporun erken 20. yüzyıl süriçi sıbyan mektepleri. *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, 345-373.
- Pierce, P. L. (1993). *The imperial harem*. New York: Oxford University Press.
- Sakaoğlu, N. (2008). *Bu mülkün kadın sultanları-valide sultanlar, hatunlar, hasekiler, kadınefendiler, sultanefendiler* (4. Baskı). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar.
- Tabakoğlu, A. (2009). *Türkiye iktisat tarihi* (9. Baskı). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tanişik, İ. H. (1943). *İstanbul çeşmeleri: İstanbul ciheti*. Ankara: Maarif Vekaleti.
- Uluçay, M. Ç. (2011). *Harem II* (4.Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı devletinin saray teşkilatı* (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, M. A. (2011). *Paradigma- Osmanlı tarih sözlüğü* (1.Baskı). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 42, s. 479-486). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. yüzyılda Türkiye'de vakıf müessesesi- Bir sosyal tarih incelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yüksel, H. (1998). *Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında vakıfların rolü (1585-1683)* (1.Baskı). Sivas: Dilek Matbaası.
- Arşiv Kaynakları
BOA HAT. Dosya: 1535, Gömlek: 24.
BOA MF.MKT Dosya: 893, Gömlek: 36.
BOA MF.MKT Dosya: 911, Gömlek: 52.
BOA İ.DUİT Dosya: 113, Gömlek: 41.
BOA MF.MKT Dosya: 915, Gömlek: 7.

NOTLAR

- 1 Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar başa geçen padişahların hem nikahlı zevceleri hem de cariyelerden müştekil kadınlardan çocuklarının olduğu bilinmektedir. Kanuni döneminden sonra muhtemelen Anadolu'da aile ilişkisine girilecek beylik ya da devlet kalmadığından aile kurma yolu harem kadınları ile sınırlanmıştır (Uzunçarşılı, 2014, s. 133-134).
- 2 Bahaeddin Yediyıldız (2003, s. 152-168) Osmanlı toplumunu askeri sınıf ve vergi veren reaya olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Buna göre Osmanlı devleti idaresinde görev alan, kendisine bir ücret ödenen her kişi askeri sınıfın bir mensubudur. Mevkii önemli değildir. Yani tıpkı sadrazam gibi harem-i hümayunda görevli bir cariyede askeri sınıf mensubudur.
- 3 Padişahın ilgisini çeken kadınlara ikbal ya da has odalık deniyordu. İkbalin hamile kalıp, çocuk dünyaya getirmesi durumunda artık 'kadın' denirdi (Uzunçarşılı, 2014, s. 135).
- 4 Uzunçarşılı (2014, s. 134) cariyeleri acemiler, cariyeye, şagird, usta ve gedikliler olmak üzere beş seviyeden oluştuğunu söyler. Uluçay (2011, s. 45) 'a göre hareme girenler sırasıyla acemiler, kalfalar ve ustalar seviyesi olmak üzere üç derecedir.
- 5 Hizmetli cariyeler için hizmet süresi 9 yıldır, bu süreyi dolduranlar saraydan ayrılabilir, çırağ edilmeyi isteyebilirdi (Uluçay, 2011, s. 75-78).
- 6 Masraf-ı şehriyari kalemi sarayın Enderun ve birün kısımlarının masraflarının idare edildiği kaleme denir. İlgili madde için bkz. (Ünal, 2011, s. 446).
- 7 Padişahın annesi, valide sultan, haremde en tepesindeki kadındır. Dolayısıyla en yüksek gelir valide sultana aittir. Ancak bu gelir sabit değildir, kişiye ve karakterine göre değişkendir. Mesela XVI. yüzyıl başlarında Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan valide sultan olarak günlük 200 akçe alırken yüzyıl sonlarına doğru valide sultan olan Nurbanu Sultan günlük 2 bin akçe almıştır. XVII. yüzyılda valide sultan olan Kösem Sultan ise günlük 3 bin akçe almıştır. Padişahın kızı olan hanım sultanlar ise padişahın çocuk doğuran haseki sultan konumundakilerden daha az mevacib, günlük ödeme alıyordu. Mesela Safiye Sultan Sultan III. Murad'ın hasekisi olduğu dönemde 700 akçe günlük geliri varken, kızı İsmihan sultan 300 akçe alıyordu. Aynı dönemde yaşayan Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'ın günlük geliri ise 600 akçeydi (Pierce, 1993, s. 126-130).
- 8 Esasen haremdeki her kişi kul sisteminin bireyi olarak cariyedir. Kayıtlarda cariyeye denilenlerin ise en düşük seviyede oldukları ifade edilmek istenmiştir yani bu kadınların spesifik bir unvanı yoktur (Pierce, 1993, s. 132).
- 9 Harem sınıflandırmasının detayları için bkz (Pierce, 1993, s. 125-126).
- 10 İslam'da ve Osmanlı uygulamasında vakıf kurmanın şartları için bkz. (Akgündüz, 1996, s. 174-185).
- 11 Vakıf kurumu hayrat, akarat ve vakıf kavramlarından oluşmaktadır. *Hayrat*, hayır kelimesinin çoğuludur ve cami, çeşme, mektep gibi hayır amaçlı yaptırılan mülkü ifade eder. Vakıf kurumunun en önemli gayesi ebediliktir yani meydana getirilen hayrın kıyamete kadar ayakta kalması beklenir. Bu nedenle çeşitli gelire ihtiyaç duyulması durumunda kullanılabilmesi için bazı gelir kaynakları, *akarat*, vakfa bağlanır. Hayra ayrılan mülk ve akaratının hakim karşısında hukuki bir akitle statü kazanması neticesinde *vakıf* resmen kurulmuş olur (Yediyıldız, 2012, s. 479-486).
- 12 İyilik yapma sadece İslam diniyle sınırlanabilecek bir olgu değildir, bu nedenle bazı çalışmalar vakıf kurumunun İslam dışı kültürlerden etkilendiğini ileri sürmüşlerdir. Osmanlı devleti gibi çok uluslu bir toplumda diğer kültürlerin etkisini inkar etmek mümkün değildir. Ancak uygulamasına göre Osmanlı devletindeki vakıf müessesesi İslami temellerle inşa edilmiştir. Vakfın menşe'i konusunda detaylı bir çalışma için bkz. (Köprülü, 2005, s. 299-307).
- 13 Vakıf kurmak konusunda en bilinen hadis mana itibarıyla şöyledir: "İnsanlar öldükleri zaman amelleri kesilir, bunda üç istisna vardır; devamlı sadaka (sadaka-i cariyeye), yararlı ilim ve faydalı evlat" Kaynağına rivayet eden Akgündüz, 1996, s. 58).
- 14 Askeri kesim mensuplarından çok zengin olanlarının ölmeleri halinde terekelerine devlet tarafından müdahale ediliyordu. İşte bunun önüne geçerek ailelerinin geleceğini garanti altına almaya çalışan askeri kesim mensupları vakıf kurma yolunu seçmişlerdir (Genç, 2014, s. 14-15).
- 15 Vâkıf eğer bir cami vakfı tesis ederse genellikle 'muarif' denen birisi görevlendirilirdi. Bu kişinin göre Cuma namazı gibi toplu ibadet yapılan mekanlarda vâkıf kişinin ismini söyleyerek, dua edilmesi sağlamaktı (Köprülü, 2005, s. 272-278). Merhum Hoca kelimenin üzerine oldukça tafsilatlı durmuştur.
- 16 Osmanlı döneminde her camide namaz kılınmazdı, kılınması için padişahın izin alınması gerekirdi (Yediyıldız, 2003, s. 233).
- 17 Özellikle Hürrem Sultandan başlayarak Sultan IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultanla nihayete erdiği söylenen Ahmet Refik tarafından Kadınlar Saltanatı olarak isimlendirilmiş bu dönem günümüzde harem algısında önemli bir rol oynar (Altınay, 2011).
- 18 Kul tabiri Osmanlı Devleti'nde kapı kulu askerleri, askeri ve mülki idareciler için kullanılan terimdir (Özcan, 2002, s. 348-350).
- 19 Gerçi 'daye hatun' her zaman cariyeye kökenli değildir, bazen iyi ailelerin kadınları arasından kiralandığı olurdu (Uluçay, 2011, s. 238-240).
- 20 Osmanlı mali sistemi merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar olarak üçe ayrılıyordu (Tabakoğlu, 2009, s. 197-199).

